

De herbergzame ruimte van de stadswijk

*L. Bijlsma, M. Galle en J. Tennekes**

De afgelopen jaren is er een trend tot herorganisatie van de openbare ruimte waarneembaar in – op het eerste gezicht – heel verschillende ontwikkelingen. Nieuwe ‘afgeschermdе woondomeinen’ worden populair: wooncomplexen met een besloten karakter (Hamers, Nabielek e.a., 2007; Lohof en Reijndorp, 2006). Stedelijke groenvoorzieningen, ooit bedoeld als ‘kijkgroen’, worden in gebruik genomen door kleine collectieven van bewoners. Er verrijzen nieuwe complexen waar mensen ervoor kiezen om met ‘gelijkgestemden’ te wonen, bijvoorbeeld mensen van dezelfde senioriteit of etniciteit (VROM-raad, 2009). Deze ontwikkelingen hebben – op verschillende plekken en op verschillende manieren – een opmerkelijke gemene deler: ze zijn gericht op het toevoegen van gradaties van openbaarheid in de openbare ruimte. Ze werken toe naar een verdergaande differentiëring van de grens tussen binnen (de woning, private ruimte) en buiten (de straat, publieke ruimte).

Dit kan heel verschillende gedaanten aannemen. Het kan in een neotraditionele vorm, zoals het nieuwe ‘hofje’ aan de Mariaplaats in Utrecht, of met een eigentijds concept, zoals het Paleiskwartier in Den Bosch. Er kunnen meer of minder subtiele fysieke middelen worden ingezet: een defensieve poort die ’s nachts dichtgaat, of een opstapje van vijf treetjes naar een binnenterrein. In een negentiende-eeuwse wijk met gesloten bouwblokken pakt het anders uit dan in een naoorlogse wijk van strokenflats. En het is niet alleen te vinden binnen de bestaande stad, maar ook in nieuw ontworpen Vinex-wijken. Steeds wordt gepoogd om door middel van fysieke inrichting van de openbare ruimte verschillen aan te brengen in de mate van openbaarheid.

Waar komt deze trend vandaan? En kan de gemeente deze trend gebruiken om de leefbaarheid in achterstandswijken in de stad te vergroten? In dit artikel duiden wij de behoefte aan ‘tussenvormen’

* Drs. Like Bijlsma, drs. Maaïke Galle en drs. Joost Tennekes zijn verbonden aan het Planbureau voor de Leefomgeving in Den Haag.

van openbaarheid als reacties van burgers op sociaal-culturele veranderingen in hun buurt. De nieuwe structuren zijn erop gericht om sociale frictie in de ruimte te voorkomen door het gevoel van onvoorspelbaarheid van de openbare ruimte tegen te gaan. Belangrijke maatschappelijke processen hebben ertoe bijgedragen dat het in de stadswoonbuurt – en in de achterstandsbuurt in het bijzonder – moeilijker is geworden een ontmoeting in de openbare ruimte in te schatten. Wie komt je tegemoet? Wat kun je van die ander verwachten? In de volgende paragrafen schetsen we hoe de anonimiteit van de stad, die aangenaam kan zijn, in de directe woonomgeving kan omslaan in een anonimiteit die we onaangenaam vinden. Verschijnselen als de opkomst van afgeschermdde woondomeinen, het wonen met gelijkgestemden en het opeisen van kijkgroen voor gebruik wijzen erop dat bewoners de trend naar onvoorspelbaarheid in de openbare ruimte van hun dagelijkse woonomgeving willen keren. Nieuwe structuren van openbaarheid kunnen helpen anderen te vermijden én te ontmoeten; om overlast te ontwijken, maar ook om de kans te vergroten anderen tegen te komen met wie men meer bekend is – hoe oppervlakkig ook. Er is, met andere woorden, behoefte aan meer ‘herbergzaamheid’ in de directe woonomgeving. Marktpartijen springen hierop in, en gemeenten geven vanuit een pragmatische houding daarvoor de ruimte. We beschrijven in drie cases, gesitueerd in achterstandswijken, de context van de initiatieven die hebben geleid tot een dergelijke differentiëring van openbaarheid. In de conclusie gaan we kort in op de vraag naar de waarde van dergelijke initiatieven voor gemeentelijk beleid ten aanzien van achterstandswijken.

Greep op de woonomgeving: het tegengaan van onvoorspelbaarheid

Waar komt de opkomst van deze tussenvormen van openbaarheid vandaan? Het ligt voor de hand om voor de meest pregnante vorm ervan, het afgeschermdde woondomein, de vergelijking te maken met de ‘gated communities’ in het buitenland en de verklaring te zoeken in een toenemende behoefte aan veiligheid. Als we het begrip ‘veiligheid’ hier invullen als bescherming tegen woongerelateerde *criminaliteit*, ligt deze verklaring echter niet voor de hand (Hamers, 2007a). Gevoelens van onveiligheid zijn de afgelopen twintig jaar

alleen maar afgenomen (Hamers en Van Middelkoop, in voorbereiding). De angst om 's avonds op straat te zijn is relatief laag in Nederland (Van Dijk, Manchin e.a., 2007; Wittebrood, 2006), en de inschatting dat men zelf het slachtoffer zal zijn van inbraak, neemt af (Wittebrood, 2006; CBS, 2008a). Uit het jaarlijkse Woononderzoek blijkt dat steeds minder mensen onveiligheid als reden opgeven voor hun wens om te verhuizen (VROM, 2007). Het feit dat veel afgeschermdde woondomeinen geen hekken hebben, maar relatief 'zachte' afscheidingen als slootjes of trappen (Hamers, Nabielek e.a., 2007) illustreert dat veiligheidsoverwegingen in deze 'harde' zin in Nederland een relatief kleine rol spelen. Twee beschikbare onderzoeken naar de motieven van bewoners van afgeschermdde woondomeinen (op basis van een beperkt aantal interviews) geven een verschillend beeld. In het ene zeggen bewoners dat veiligheid een onderdeel van de overweging was (Van Twist en Van Velzen, 2009), terwijl bewoners in het andere aangeven dat het niet doorslaggevend was (Lohof en Reijndorp, 2006).

Voor de verklaring van het fenomeen is een *andere terminologie* nodig dan die van het veiligheidsdiscours. De opkomst van afgeschermdde woondomeinen moet niet in de eerste plaats worden gezien in de context van een toenemende behoefte aan bescherming tegen criminaliteit, maar als onderdeel van totale woonkwaliteit van de omgeving zoals die door bewoners wordt nagestreefd. Afgeschermdde woondomeinen helpen de bewoners iets van greep terug te krijgen op wie ze in hun woonomgeving tegenkomen. Plekken met tussenvormen van openbaarheid maken het gemakkelijker invloed uit te oefenen op wie je ontmoet en wie je vermijdt. Misschien is zelfs het woord 'invloed' nog te sterk uitgedrukt, maar gaat het om het vergroten van je oriëntatievermogen in de directe woonomgeving, van een inzicht in het soort plek waar je bent.

Het gaat hierbij nadrukkelijk niet alleen om het vermijden van overlast, maar ook om gelijkgestemden te ontmoeten. Niet zozeer om met deze mensen een hechte gemeenschap of commune te vormen (Hamers, Nabielek e.a., 2007), als wel om een licht en inwisselbaar gevoel van geborgenheid, een basisvertrouwen dat het ook gemakkelijker maakt praktische zaken samen te regelen, zoals het even op elkaars kinderen letten (VROM-raad, 2009). Het woord 'herbergzaamheid' drukt dit uit: enerzijds gaat het om een beschutting, anderzijds om het samen verkeren – maar wel op tijdelijke basis. Deze wens tot herbergzaamheid is een reactie op een sociaal-

culturele trend in de samenleving als geheel, namelijk de afnemende voorspelbaarheid van ontmoetingen in de openbare ruimte. Met de toename van de mobiliteit sinds de jaren zestig heeft er voor veel mensen een schaalvergroting van het sociale leven plaatsgevonden. De sociale netwerken gerelateerd aan familie, vrienden, het werk of de hobby strekken zich nu over een veel groter gebied uit dan vroeger, en ze overlappen minder (VROM-raad, 2009; Van Gernerden en Staats, 2006). De moderne netwerkstedeling 'stelt zijn eigen stad samen' door zich te oriënteren op kennissen, voorzieningen en andere ankerpunten die over een groot gebied, zelfs over meerdere steden, zijn verspreid (zie bijvoorbeeld Hamers, 2007b). Dat betekent voor bewoners dat ze de mensen die ze in de dagelijkse woonomgeving tegenkomen vaak niet kennen van andere verbanden. Het aantal zogenoemde 'multiplexe relaties' is afgenomen. De collega is niet langer ook een buurman, een buurman of familie is niet langer medelid van dezelfde duivenvereniging, en het medelid van de duivenvereniging is niet degene die je elke dag bij de bakker ziet. Dat zijn allemaal aparte mensen (Blokland-Potters, 2006). De mensen die je tegenkomt, kun je niet meer zo gemakkelijk sociaal plaatsen; er is minder, wat Blokland-Potters (2006) noemt, 'publieke familiariteit'. De vluchtige ontmoetingen in de dagelijkse woonomgeving, die de indruk van de openbare ruimte bepalen, bevatten op zichzelf gezien weinig 'sociale informatie'. Het is moeilijk om het gedrag van anderen in te schatten. Wie ontmoet je daar? Wat vindt hij of zij normale omgangsvormen, en wat niet? De prettige anonimiteit van de stad kan in de directe woonomgeving onaangenaam worden, wanneer we de ambiguïteit als gevolg van het niet kunnen plaatsen van de ander gaan interpreteren als risico (Van Gernerden en Staats, 2006; Blokland-Potters, 2006).

In sommige wijken speelt dit nog sterker omdat er sprake is van een groot verloop onder bewoners, met name in weinig geliefde wijken aan de onderkant van de woningmarkt. Als de buurt volstaat met doorgangshuizen waar burens komen en gaan, kunnen bewoners het gevoel krijgen dat ze geen greep meer hebben op hun omgeving en, als ze in het verleden negatieve ervaringen hebben gehad, dat hun buurt 'onbetrouwbaar' is geworden (Reijndorp, 2004).

Bovendien zijn er veel stedelijke woonbuurten waar de heterogeniteit van de bewoners de afgelopen decennia is toegenomen. Ten eerste vanwege de instroom – en later de toenemende concentratie – van bewoners met een migrantenachtergrond (Latten, Nicolaas

e.a., 2004; CBS, 2008b). Een grotere concentratie betekent bijna altijd ook een diversificatie van etnische achtergrond (Gijsberts, Van der Meer e.a., 2008). In deze wijken gaan processen van familiarisering vanwege de taalbarrières nog langzamer: je kunt bij de slager niet verstaan wat je Ghanese buurtgenoot aan een kennis vertelt over zijn familie. Het SCP meet bovendien een (gering) buurteffect van etnische diversiteit op buurtcontacten. Hoe diverser de wijk, hoe minder contacten in de buurt (Gijsberts, Van der Meer e.a., 2008). Naast een toenemende etnische achtergrond is er in wijken vaak ook sprake van een toename van heterogeniteit van inkomens (De Vries, 2005) en – meer algemeen – van leefstijlen (Pinkster en Van Kempen, 2002). Bij een afname van de publieke familiariteit met personen uit de buurt vullen algemene verwachtingspatronen en (negatieve) stereotypen – van mensen met een andere etnische achtergrond, of met een bepaalde kledingstijl – al snel het gebrek aan sociale informatie op (Blokland-Potters, 2009).¹

Door deze ontwikkelingen is de behoefte ontstaan om de greep te herwinnen, om de voorspelbaarheid te *managen*, door meer zelf te bepalen wie je ontmoet en wie je vermijdt. De meest radicale manier om de voorspelbaarheid te managen is om naar een andere buurt te verhuizen. Maar dat is voor veel mensen (zeker in de aandachts-wijken) niet weggelegd. Anderen hebben juist expliciet gekozen voor de stad en de bijbehorende heterogeniteit – de zogenoemde nieuwe stedelingen (Reijndorp, 2004). Maar ook zij willen soms de anonimiteit, die elders in de stad aangenaam is, in hun directe woonomgeving terugdringen. Zij zoeken daarom manieren om de gradaties van openbaarheid in de openbare ruimte aan te brengen. Dat kan op heel verschillende manieren, zoals we later in drie cases zullen zien: door middel van collectivisering, door toe-eigening van de publieke ruimte en door tijdelijk gebruik ervan. Gemeenten en marktpartijen gaan mee in deze behoefte, in meer of mindere mate, en op hun eigen manier.

1 Overigens leiden dezelfde factoren (hoge verhuisdynamiek, heterogeniteit) ook tot een grotere beleving van onveiligheid. Gevoelens van onveiligheid zijn (zwak) gecorreleerd met sociale buurtkenmerken als het percentage allochtonen, verkleuring van de buurt, verhuismobiliteit en sociale cohesie (Van Noije en Wittebrood, 2008). Maar het element van onvoorspelbaarheid blijft essentieel. Als mensen vertrouwd zijn met de buurt in de zin dat ze precies weten dat ze de ander moeten *wan*trouwen, voelen ze zich meestal juist weer een stukje veiliger, omdat ze van tevoren weten hoe ze de ander moeten bejegenen (Blokland-Potters, 2009).

De overheid en de openbare ruimte: van maakbaarheid naar pragmatiek

De overheid neemt in Nederland een actieve houding in ten aanzien van de vormgeving van de openbare ruimte in de stadswijk. Tot aan de jaren tachtig was zij ook de belangrijkste producent van wijken en buurten, waarbij zowel het ontwerp van woning en woonomgeving als dat van het publieke gebouw gestuurd werd. Het ontwerp van de openbare ruimte was tegelijkertijd een ontwerp voor de sociale ruimte. In de loop der jaren is het denken over de relatie tussen de sociale en fysieke ruimte sterk veranderd. In de wederopbouwperiode werd het ontwerp van buurten en wijken gestuurd door een sterk sociaal ideaal. In *De stad der toekomst, de toekomst der stad* (Studiegroep Bos, 1946) wordt beschreven hoe de nieuwe stadsbewoner (de migrant van het platteland) zich thuis kan voelen in de grote, moderne stad, een conglomeraat van wijken, gelegen rondom een centrale, dynamische 'city'. De wijken zijn zo opgebouwd dat zij de nieuwkomer gelegenheid bieden zich te wortelen in de buurt. Dit gebeurt enerzijds door het aanbieden van een uitgekiend contact met de natuur en anderzijds door het stimuleren van het verenigingsleven in de buurt, in volkstuinten, sport en andere hobbyclubs. Daarnaast is ook de woningbouw zo ontworpen dat hij geborgenheid biedt. Naast het individuele contact met de natuur (de collectieve binnentuin of de private tuin) is ook de sociale ruimte van de in de luwte gelegen woonstraat een belangrijk element. De sociale en fysieke ruimte van de wijk vallen in de door de Studiegroep Bos ontwikkelde 'wijkgedachte' samen op stedenbouwkundige schaal.

Nieuwe collectieve ruimten

In de jaren zestig en zeventig blijft het concept van de sociale ruimte sturend. Ook hier staat worteling centraal. In de woningbouw wordt volop geëxperimenteerd met nieuwe vormen van beslotenheid in woonerven, woonhoven, woondecks enzovoort. In deze nieuw ontwikkelde collectieve ruimten zou de buurtbinding vanzelf tot stand komen, door de vele sociale contacten die er zouden ontstaan (Nio, 2009). De voorzieningen, zoals scholen, cultuur en commercie, werden op buurtniveau samengevoegd tot nieuwe typen publieke gebouwen, zoals forums, cultuurhuizen, maar ook bijvoorbeeld

gezondheidscentra. Het meest extreme voorbeeld van zo'n gemeenschapsgebouw is het Karregat van Van Klingereren te Eindhoven. Het gebouw bestond uit een groot dak, waaronder een aantal functies, zoals supermarkt, school, sporthal en bibliotheek, gehuisvest werd. Het bijzondere aan het gebouw was dat de functies in de open ruimte zonder scheidingswanden gerangschikt werden rondom een enorme zitkuil, waarin de sporthal lag. In dit gebouw zouden de buurtcontacten moeten worden bestendig. Het was gedacht als condensatiepunt van de sociale ruimte in de buurt (Van Bergen en Vollaard, 2003).

Ook in deze periode was de gedachte dat de fysieke ruimte het sociale leven determineerde, maar op een ander schaalniveau dan in de periode ervoor. Was eerder de wijk als geheel vormgevend, in de jaren zeventig is het vooral de architectuur of het gebouwensemble dat de wijkgemeenschap moet vormgeven. Van een stedenbouwkundige eenheid op de schaal van de wijk is steeds minder sprake. Vooral in de woningbouw worden de projecten als eilanden in de wijk gelegd, omringd door een groene bufferzone. Een van de meest spraakmakende woningbouwprojecten van de jaren zeventig, de Kasbah van Piet Blom, is een goed voorbeeld daarvan. Het project heeft een verhoogd maaiveld met stegen en patio's. In de daaronder gelegen openbare ruimte zouden stedelijke activiteiten moeten plaatsvinden. Het project is echter gesitueerd in een buitenwijk aan de rand van Enschede, waardoor stedelijke activiteit is uitgebleven. Het architectonisch experiment met de sociale ruimte verwordt tot een utopie, gelegen in niemandsland.

Pragmatische instelling

Na de deregulering van de woningmarkt aan het einde van de vorige eeuw is de rol van de overheid als producent van buurten en wijken echter ingrijpend veranderd. Het ideaal van de maakbare samenleving heeft plaatsgemaakt voor een pragmatische instelling. De sociale agenda op het gebied van het wijkbeheer en de woningbouw wordt gesplitst. De woningbouw wordt overgelaten aan (semi-) commerciële partijen als projectontwikkelaars en corporaties. De overheid richt zich voornamelijk op het ontwerp van de openbare ruimte in (a) de omgeving van de woning en (b) het publieke gebouw. Fysiek ingrijpen in de sociale ruimte gebeurt via twee strategieën: een defensieve en een offensieve.

De defensieve strategie heeft vooral betrekking op een veilige en leefbare inrichting van de openbare ruimte. Om het gebruik van de openbare ruimte voor iedereen te kunnen garanderen is in 2002 het zogenoemde 'Schoon-Heel-Veilig-beleid' in het leven geroepen. Met dit beleid wordt de puur esthetische benadering van het ontwerp van de publieke omgeving afgezworen: 'mooi' is belangrijk, maar 'schoon, heel en veilig' zijn nog belangrijker (VROM, OCW e.a., 2002). Het verbeteren van de heel- en veiligheid van de ruimte wordt doorgaans niet opgelost door het intensiveren van beheer of het inzetten van extra onderhoudsteams. In de praktijk wordt de slogan 'schoon, heel en veilig' vooral vertaald in een andere kijk op vormgeving. De inrichting van de openbare ruimte heeft tot doel het risico van ongewenst gebruik (hangen, vernieling, vervuiling, frictie tussen gebruikers) tot een minimum te reduceren. Daarbij wordt het meubilair aangepakt: op bankjes worden leuning geplaatst; niet voor het comfort van de gebruiker, maar om afstand te houden tussen de zitplaatsen. Op randen en verhogingen worden strips met stalen punten geplaatst, zodat ze niet in gebruik genomen kunnen worden door hangers of skaters. Soms wordt de openbare ruimte eenvoudigweg ontdaan van bosjes, zitmeubilair en besloten hoekjes. Hekken moeten voorkomen dat gebruikers elkaar in de weg zitten. Dit is enerzijds wel overzichtelijk, maar anderzijds heeft het een vermindering van de verblijfswaarde tot gevolg. Het is er winderig, er zijn geen afgeschermd zitplekken: de schone, hele en veilige ruimte blijkt in de praktijk vaak een doorgangsruijme, die niet uitnodigt tot activiteit of interactie, flaneren of keuvelen. Daarnaast hanteert de overheid een offensieve strategie om de sociale ruimte in de stadswijk vorm te geven. Ontmoetingsplekken in de wijk worden vormgegeven in buurttuinen, zoals het ACA-complex te Overvecht (zie de casus hierna), maar ook geclusterd in nieuwe gebouwtypen als Multifunctionele Accommodaties, brede scholen en 'Kulturhusen'. In deze gebouwen worden zo veel mogelijk wijkgerelateerde voorzieningen geclusterd, zoals scholen, sportzalen, gezondheidscentra, bibliotheken enzovoort. Door het samenbrengen van deze voorzieningen wordt de ontmoeting van verschillende bevolkingsgroepen gestimuleerd. Dit zou een positief effect hebben op de emancipatie en sociale stijging van achterstandsgroepen (RMO, 2006). Het effect op de openbare ruimte is echter niet onverdeeld positief. Door het clusteren van functies in een gebouw wordt ook alle activiteit van buiten naar binnen gezo-

gen. Daarnaast hebben deze enorme complexen vaak geen enkele relatie met hun omgeving, en zijn ze vaak gelegen aan de randen van de wijk, op voormalige sportvelden of groenstroken (Bijlsma, 2008). De openbare ruimte in deze gebouwen is verworden tot een 'publiek interieur', dat is afgesloten van de omringende stad.

Kortom, in vergelijking met de jaren zeventig is de inhoud van de sociale agenda voor fysiek ingrijpen verschoven: het geloof in de maakbaarheid van een homogene gemeenschap is vervangen door het faciliteren en tot uitdrukking brengen van heterogeniteit en diversiteit in de samenleving. De aandacht verschuift naar ontwerpen van specifieke ontmoetingsruimten binnen een openbare ruimte waarin je elkaar in principe vermijdt (Hajer en Reijndorp, 2001).

Daarnaast worden tegenwoordig ook nieuwe producenten van de openbare ruimte toegelaten: stakeholders als projectontwikkelaars, beleggers, maar ook bewoners en ondernemers. Dezen stellen andere eisen aan de woonomgeving dan de overheid. De overheid streeft vooral het beperken van overlast en het handhaven van veiligheid na, maar voor de burger is het ook van belang herbergzaamheid in zijn directe woonomgeving te vinden. Deze wens tot herbergzaamheid lijkt in eerste instantie erg op het twintigste-eeuwse overheidsstreven van worteling in de buurt. Er is echter een belangrijk verschil. De woning en buurt zijn niet meer een plek waar je je hele leven blijft en iedere straatsteen en buurman kent, maar worden steeds meer een inwisselbaar consumptieobject. De binding met de buurt is minder gebaseerd op het ontwikkelen van een hecht sociaal netwerk, maar is meer gericht op de aanwezige leefstijl(en) en de fysieke verschijningsvorm. De huidige middenklasse blijft niet twintig jaar op dezelfde plek wonen, maar is veranderd in een mobiele woonconsument, die de ene jarendertigbuurt inwisselt voor de andere. Tegelijkertijd willen deze nieuwe producenten niet alleen elkaar ontmoeten in de bibliotheek en elkaar vermijden op straat. Zij hebben andere ideeën over de inrichting van de sociale ruimte in de stadswijk.

Nieuwe producenten van de openbare ruimte

Als het aan de overheid ligt, zal de rol van deze nieuwe stakeholders alleen maar toenemen (VROM, OCW e.a., 2002). Zij worden daarom

in toenemende mate in de gelegenheid gesteld om hun zoektocht naar herbergzaamheid fysiek vorm te geven. Projectontwikkelaars en burgers kiezen vaker voor homogeniteit. Om zich thuis te voelen in een gemengde stadswijk worden plekken gedeeltelijk afgesloten of toegeëigend, in verschillende gradaties. Er ontstaan vanuit privaat initiatief nieuwe tussenvormen van openbaarheid. We onderscheiden hier drie verschillende tendensen in het overdragen van het beheer en de vormgeving aan private partijen: collectivisering, toe-eigening en tijdelijk gebruik van de openbare ruimte. Collectivisering van de openbare ruimte betekent een verschuiving van het eigendom, veelal naar bewoners. Voorbeelden daarvan zijn tegenwoordig te vinden in besloten woondomeinen. Bij toe-eigening van de ruimte nemen bepaalde groepen bewoners of ondernemers stukken openbare ruimte zelf in beheer. Het tijdelijk gebruik betreft het tijdelijk toe-eigenen van een ruimte, bijvoorbeeld een braakliggend terrein.

Collectivisering

De collectivisering van de openbare ruimte in de directe woonomgeving vindt niet alleen plaats in golfresidenties en woonkastelen buiten de stad, ook in stadswijken is er sprake van afgeschermd wonen. Het fysieke kenmerk van deze projecten is dat zij onderdeel zijn van het stedelijk weefsel, maar tegelijkertijd barrières hebben naar het openbaar domein, in de vorm van poorten, steegjes en dergelijke. Ook de bewoners wijken af van die in de omringende (achterstands)buurt: het betreft vaak projecten in het duurdere koopsegment. Het achterliggende idee van gemeenten en corporaties om dit soort projecten te realiseren was in eerste instantie het aantrekken van de middenklasse en de sociale stijgers. Deze trend is in verschillende gedaanten waarneembaar; van de cascorenovatie van een vrij anoniem woonblok (zoals het Wallisblok te Rotterdam) tot een stedelijk hof als de Mariaplaats te Utrecht, of het later in dit artikel besproken project Le Medi te Rotterdam. De projecten worden doorgaans in de markt gezet voor specifieke doelgroepen of leefstijlen: ouderen, creatieven, gezinnen. Het resultaat van deze tendens tot collectivisering voor een bepaalde leefstijl is dat op projectniveau segregatie ontstaat, maar tegelijkertijd menging op de schaal van wijk blijft bestaan. Sterker nog: bewoners wensen juist

de nabijheid van de stad en de bijbehorende diversiteit als onderdeel van hun woonmilieu.

Collectivisering: Le Medi, woonmilieu voor een leefstijl



Toe-eigening

De verovering van het zogenoemde ‘kijkgroen’ is een tweede trend die waar te nemen is in de openbare ruimte van de stadswijk. Dit

geldt zowel voor het geësthetiseerde parkgroen van de negentiende-eeuwse gordels, als ook voor het ongedifferentieerde groen in de naoorlogse stad. Deze openbare groene ruimten in de stadswijk worden op verschillende manieren toegeëigend of ‘gepariochaliiseerd’ (Lofland, 1999), door de bewoners uit de buurt. De binnentuin tussen drie hoogbouwflats in Overvecht is een voorbeeld dat ontwikkeld is vanuit de overheid met een sociale doelstelling. Het wordt uitvoeriger beschreven verderop in dit artikel. De snackkiosk Singeldingen te Rotterdam is een ander voorbeeld van het toe-eigenen van het kijkgroen, ditmaal in een historisch park in een beschermd stadsgezicht. Het is ontwikkeld vanuit burgerinitiatief in combinatie met lokale ondernemers. De vormgeving is low budget; de snackkiosk wordt omringd door biertafels en een partytent, en is opgevrolijkt met zelfgemaakte kussens en kleden. Ondanks dat de eigen groep – het stedelijke gezin met jonge kinderen – het meest gebruikmaakt van de kiosk, is de plek nadrukkelijk ook open voor anderen. In dit geval zijn er weinig fysieke barrières naar het openbaar domein, maar een stukje openbaar domein wordt actiever gebruikt: het lege grasveld verandert in een picknickplek.

Tijdelijk gebruik

Het tijdelijk gebruik van braakliggend terrein of lege stedelijke plekken is de derde manier waarop burgers of ondernemers hun eigen openbare ruimte kunnen vormgeven. In Nederland wordt in toenemende mate geëxperimenteerd met het ‘kraken’ van deze braakliggende ruimte, zowel bij de herstructurering van oude wijken als in de nieuwe uitleggebieden. De stichting Creatief Beheer te Rotterdam bijvoorbeeld neemt braakliggend terrein in herstructureeringsgebieden tijdelijk in gebruik, met tuinieren en spelen als basis (www.creatiefbeheer.nl). Dit kunstenaarscollectief doet niet meer dan bewoners de gelegenheid bieden zelf aan de slag te gaan met materialen die ze toevallig krijgen van sponsors (zie ook de casus verderop in dit artikel). Ook in de uitleggebieden zien we tijdelijk gebruik van openbare ruimte. Toen in 2003 de wijk IJburg gebouwd werd, besloot de gemeente een tijdelijk strand aan te leggen aan de noordkant van het eiland. Op het strand verrees een strandtent gerund door een lokale ondernemer (www.blijburg.nl). De vormgeving is onconventioneel en bestaat uit houten planken, graffiti en tijdelijke installaties. Het programma bestaat uit een combinatie van

muziek, eten en strand, maar ook trouwen en yogales zijn mogelijk. De doelgroep is vrij homogeen en bestaat uit jongeren en gezinnen met kinderen. Strand Blijburg verschuift over het eiland naargelang het bouwprogramma. Uiteindelijk is wel een vaste plek voorzien. Elk van deze drie strategieën van differentiatie van de openbare ruimte beoogt hetzelfde: vermijden van mensen in de directe woonomgeving die een risico vormen voor overlast en het ontmoeten van gelijkgestemden bij wie men zich thuis voelt. Van elke strategie werken we één voorbeeld verder uit. De voorbeelden laten duidelijk zien dat het de producenten van deze openbare ruimten niet puur gaat om een leuke inrichting van de ruimte, maar dat die inrichting steeds dienstbaar is aan het bevorderen van sociale contacten. In de Rotterdamse wijk Bospolder staat op de plek van drie gesloopte bouwblokken een nieuw woonblok met 93 middeldure koopwoningen opgeleverd in mediterraan-Arabische stijl: Le Medi. Het concept is door de markt ontwikkeld. Een deel van de woningen ligt aan kleurige binnenstraten, die het oude stratenpatroon volgen, maar die nu met poorten zijn afgesloten. In het midden van het complex ligt een elegant plein met bankjes en een waterpartij. De vormgeving biedt gradaties van geborgenheid en afscherming van vreemd gezelschap waar bewoners niet in willen verkeren. De straten om Le Medi heen zijn volledig openbaar en de bewoners van Le Medi hebben geen invloed op wie zich daar bevindt. Hoewel het binnenterrein officieel ook openbare ruimte is, vormt de monumentale hoofdboort met een hek, dat overdag dichtstaat en 's avonds ook nog eens op slot gaat, een psychologische barrière. De andere poorten zijn minder imposant vormgegeven en daardoor minder afwerend, maar ook deze poorten hebben een hek dat dicht is. Deze vormgeving schermt het centrale binnenplein en de binnenstraten effectief af voor het grote publiek en maakt ze primair tot het domein van de bewoners.

Klantenonderzoek wees uit dat hier stedelijke gezinnen van buiten de wijk met een middeninkomen op af zouden komen: een mix van allochtone en autochtone Nederlanders, hoogopgeleid, creatief en cultureel geïnteresseerd. De meeste kopers komen van buiten de wijk en hun profiel sluit naadloos aan bij de voorspelling. Uit citaten van kopers blijkt waardering, zowel voor de uiteenlopende maatschappelijke en culturele achtergronden van hun medebewoners als voor de gedeelde leefstijl die getypeerd wordt door veel onderling contact. Een bijna dorpse vertrouwdheid met elkaar midden in de

grote stad. Ook zijn bewoners blij (weer) in de stad te wonen met alle voorzieningen onder handbereik.

Bospolder is ondanks ingrijpende herstructurering van de woningvoorraad nog steeds een van de armste wijken van de stad. Opvallend is dat in de vormgeving van Le Medi de omringende wijk niet is weggemoffeld. Vanaf het binnenplein en de binnenstraten hebben de bewoners duidelijk zicht op het aangrenzende bedrijventerrein en de sociale huurwoningen aan de overkant van de straat. De visuele verbondenheid met de omliggende stadswijk is intact gebleven. De bevolking van Bospolder is in overgrote meerderheid van buitenlandse afkomst. De middenklassenbewoners van Le Medi waarderen de etnische diversiteit, maar tegelijkertijd zijn er grenzen aan de mate waarin zij met de problemen van een achterstandswijk geconfronteerd willen worden. Zij vinden het een groot voordeel dat er hekken om Le Medi staan die 's avonds op slot gaan: 'Hier lopen zo verschrikkelijk veel idioten. Dat is ook echt iets wat een beetje typerend voor de stad is. Ik bedoel: dat zorgt voor leven maar je moet ook mensen buiten houden.' En zo werkt het ook: desgevraagd antwoordde een overbuurvrouw dat ze niet dacht dat ze daar naar binnen mocht (Jonker, 2008; Creatief Beheer, 2005; ERA Bouw, 2008; Meier, 2009). Deze bewoners hanteren dus een strategie van ontmoeten en vermijden. Ze willen graag wonen in een cultureel heterogeen stadsmilieu en tegelijkertijd mag dat niet ten koste gaan van woonkwaliteit in de vorm van rust, veiligheid en vrijwaring van overlast. De oplossing die de producenten van Le Medi voor dat dilemma hebben gevonden, is gelegen in differentiatie van de openbare ruimte in domeinen met een toenemende controle over het publiek dat er komt. Aldus realiseren zij een herbergzame plek voor gelijkgestemden midden in de achterstandswijk.

Toe-eigening: het ACA-complex, een binnentuin voor flatbewoners

In de Utrechtse wijk Overvecht staan hoogbouwflats als een hoefijzer rondom een binnenterrein met kijkgroen. In 2006 is in de wijk Overvecht-Zuid het project 'Van binnen naar buiten' van start gegaan om meer te maken van dit kijkgroen. Het project betrof drie hoogbouwflats aan de Atlas-, Centaurus- en Apollodreef, kortweg het ACA-complex. Uit huisbezoeken bleek dat de onvoorspelbaarheid van de publieke ruimte in hun directe woonomgeving en het gebrek aan controle over wie daar komen voor veel flatbewoners een

groot probleem vormen (Krijnen, 2008). Buiten hun deur worden zij geconfronteerd met een 'onbetrouwbare buurt', waar ze de mensen niet kennen en niet vertrouwen (Reijndorp, 2004). De sociaal-culturele heterogeniteit boezemt angst in en van geborgenheid is geen sprake. Het ligt ook niet in de macht van deze sociaal kwetsbare bewoners om daar zelf wat aan te doen. De gemeente ontwikkelde samen met anderen een tweevoudige strategie voor een meer herbergzame woonomgeving: enerzijds het weren van vreemde gebruikers uit de directe woonomgeving door differentiatie van de openbare groene ruimte tussen de flats en anderzijds een reductie van de onbekendheid in de woonomgeving door flatbewoners in contact te brengen met hun burens. Op de begane grond werd een 'buurtflat' gereserveerd voor bewonersactiviteiten, waardoor bewoners elkaar leerden kennen. Bovendien zijn bewoners uitgenodigd om mee te denken en mee te helpen bij de nieuwe inrichting van het binnenterrein. Het idee van een decorgazon werd verlaten: zo veel mogelijk flatbewoners zouden van het binnenterrein gebruik moeten gaan maken en zich ook verantwoordelijk moeten gaan voelen voor 'hun' tuin. De open kant van het hoefijzer werd afgesloten met een visuele barrière van heuveltjes en hoge hagen. De verdere inrichting is zo gekozen dat de verschillende activiteiten van kinderen en volwassenen elkaar niet in de weg zitten. Door de heuvels en de beplanting heeft het binnenterrein een beslotenheid gekregen die het voorheen miste en die duidelijk afwijkt van de onbestemde groenstroken rondom de wegen en de gazons tussen de andere hoogbouwflats.

Uiteindelijk heeft maar een handjevol flatbewoners, vooral kinderen, geholpen bij de herinrichting van het binnenterrein. Het werk aan het binnenterrein heeft dus niet veel flatbewoners nader tot elkaar gebracht. De buurtflat wel. De buurtflat is in feite een verdere differentiatie van de publieke ruimte naar een nog intiemere ruimte, waar flatbewoners zich thuis voelen (Planbureau voor de Leefomgeving, 2010). Wat betreft het binnenterrein: de visuele afscherming blijkt voldoende om andere buurtbewoners en met name overlastgevendende jongeren te weren. In die zin is de onbetrouwbaarheid afgenomen. Een andere vraag is of het binnenterrein nu ook een herbergzame omgeving biedt voor de flatbewoners waar zij gelijkgestemden ontmoeten. Het blijkt dat eigenlijk alleen enkele moeders van Marokkaanse afkomst en in mindere mate moeders uit andere etnische minderheden er een ontmoetingsplek van gemaakt

hebben. Er dreigt uitsluiting omdat een aantal Marokkaanse kinderen zo dominant is dat zij andere gebruikers van het binnenterrein afschrikken. Oudere flatbewoners van Nederlandse afkomst ziet men er nooit. Wellicht is voor de gewenste geborgenheid meer nodig dan alleen het toewijzen van een plek. De bewoners moeten zich de ruimte zelf kunnen toe-eigenen en zich verbinden met de plek. In het ACA-complex is met een grote invloed van professionele ontwerpers een ontwerp gemaakt, dat vervolgens door bewoners alleen maar werd uitgevoerd. Bij het proefpark De Punt, het volgende voorbeeld dat we bespreken, werd meer overgelaten aan het initiatief van de omwonenden zelf.

Tijdelijk gebruik: proefpark De Punt, voor en door buurtbewoners²



De stichting Creatief Beheer te Rotterdam neemt braakliggend terrein in herstructureringsgebieden tijdelijk in gebruik. Dit kunstenaarscollectief werkt in opdracht van corporaties en de gemeente. Een van de terreinen is het proefpark De Punt in de wijk Bospolder, waar ook Le Medi ligt. Het proefpark ligt aan de rand van Bospolder

² De tekst hierna is mede gebaseerd op interviews van maart 2008 tot maart 2009 door Maaïke Galle met R. Biemans, K. Keijzer, S. Pashouwer en P. Kremer van Creatief Beheer en P. Huiskens van De Werkplaats, in het kader van onderzoek door het Planbureau voor de Leefomgeving naar interetnische contacten.

naast een oud rangeerterrein, dat bestemd is om het echte park te worden. Vandaar de naam 'proefpark'. Het is een terrein van 40 bij 200 meter en bestemd voor koopwoningen. Zolang er nog niet met de bouw begonnen is, staat het terrein onder beheer van Creatief Beheer. In 2004 was het een kaalgeslagen terrein. Nu, zes jaar later, ligt er dankzij buurtbewoners, schoolkinderen, zakgeldjongeren en vele andere vrijwilligers een tuin voor de buurt, waar buurtbewoners kunnen recreëren, tuinieren, spelen en genieten van natuur. Er is niet gewerkt volgens een pasklaar ontwerp, het groeit en verandert in de tijd en er is volop ruimte voor amateurisme. Er staat nu een tuinhuis van plastic golfplaten met een terrasje ervoor, er zijn een kippenhok en een duivenhok, zitjes bij een speelveldje voor de kleintjes, een barbecue met tafeltjes, een voetbalveldje met picknicktafels ernaast, een provisorisch volleybalnet, een speeljeep, een klimtoren, en daartussen bloemen en planten. Bewoners die willen tuinieren, kunnen er een eigen tuintje krijgen. De Punt is maximaal toegankelijk, iedereen kan zo het terrein op lopen. Er is geen omheining. Ongewenste bezoekers kunnen niet worden geweerd. Alles wat er op De Punt gebeurt, wordt dagelijks bijgehouden op een website met foto's, video's enzovoort, zodat de bewoners hun buurtgenoten ook virtueel tegenkomen (www.creatiefbeheer.nl). Langzamerhand zijn de omringende bewoners het terrein als een tweede huiskamer gaan gebruiken, waar ze gelijkgestemden ontmoeten. Ze drinken thee of ze organiseren met elkaar een barbecue, of ze regelen op een mooie zomeravond een beamer en vertonen een film voor de buurt of kijken samen naar het EK voetbal. 'Gelijkgestemden' is dus een begrip dat kan variëren van leden van de eigen etnische groepering, andere moeders met kleine kinderen, andere liefhebbers van tuinieren of duiven houden en andere voetbalfans tot andere liefhebbers voor een kop koffie in het tuinhuis waar de buurtwerker zetelt. De Punt werkt beter als een herbergzame plek dan het vorige voorbeeld van het ACA-complex. Wat is het geheim? Waarschijnlijk de combinatie van beheer en toe-eigening. Creatief Beheer heeft een buurtwerker en een hovenier in dienst die geregeld op De Punt te vinden zijn. Zij geven zo veel mogelijk ruimte aan initiatieven en ideeën uit de buurt. Er mag veel. Maar zodra een groep met zijn activiteiten anderen wegjaagt, de veiligheid van anderen in gevaar brengt of overlast veroorzaakt voor de omwonenden grijpt de beheerder in. De buurtwerker gebruikt bovendien zijn netwerk om sponsors voor materiaal (een vrachtauto aarde, klinkers, viooltjes,

hout) te vinden waarmee de buurtbewoners aan de slag kunnen. En daardoor worden ze zelf de inrichters en scheppen zij hun eigen herbergzaamheid. Dit blijkt uit kleine dingen. Kinderen in de basisschoolleeftijd zijn hier veiliger dan op andere pleinen in de wijk, waar ze gepest kunnen worden door zich vervelende tieners. Maar hier leidt de buurtwerker de klierende jongeren af met klusjes en ook de bewoners van de aangrenzende koopwoningen letten op de kinderen, wat in deze buurt niet vanzelfsprekend is. Moslimvrouwen die bijna nergens naartoe mogen, vinden hier een vertrouwd plekje. De groente- en bloementuintjes, die iedereen zo leeg zou kunnen roven, staan er fleurig bij en buurtbewoners maken 's avonds graag een wandelingetje langs de 'moestuinboulevard'.

Conclusie

De overheid in Nederland heeft zich in het verleden behalve met de inrichting van de *fysieke* ruimte ook altijd beziggehouden met vormgeving van de *sociale* ruimte. De ambitie van maakbaarheid van een gemeenschap door het stedenbouwkundig ontwerp van wijken is langzamerhand losgelaten en vervangen door een meer pragmatische aanpak, maar de ambitie van *social engineering* is niet verdwenen. Het accent is verlegd van wortelen in de stadswijk naar het voorkomen van sociale frictie in de openbare ruimte en daarnaast het faciliteren van sociaal contact door het bieden van gemeenschapsvoorzieningen.

Tegelijkertijd is de overheid niet langer de enige vormgever van de stadswijk en de publieke ruimte in de stadswijk. Woningbouwcorporaties en marktpartijen worden medeproducenten en onder invloed van de wensen van hun klanten verschuift het accent naar de directe woonomgeving. De toegenomen heterogeniteit van de stadsbevolking heeft haar weerslag op deze directe woonomgeving. Ook daar bevindt men zich steeds minder in homogeen en vertrouwd gezelschap. We zien als reactie op de afnemende voorspelbaarheid van het publiek in de directe woonomgeving 'tussenvormen van openbaarheid' ontstaan, waarbij de woonomgeving enerzijds wordt afgeschermd van het grote publiek en anderzijds geschikt wordt gemaakt als ontmoetingsruimte voor gelijkgestemden.

Terwijl de overheid streeft naar veiligheid en leefbaarheid, streeft de burger naar herbergzaamheid, in het bijzonder in zijn directe

woonomgeving. Daar wil de burger gevrijwaard zijn van mensen met gedrag dat hij als overlast ervaart en tegelijkertijd verkeren in het gezelschap van mensen met eenzelfde leefstijl. Deze behoefte is juist ook in achterstandswijken groot.

De cases laten zien dat het nog steeds mogelijk is de fysieke vormgeving te benutten om een sociale ruimte te creëren, maar dan niet in de zin van het oude ideaal van een gemeenschap, maar een sociale ruimte gekenmerkt door voorspelbaarheid en herbergzaamheid. Bij Le Medi is dat gebeurd doordat de projectontwikkelaar het ontwerp bewust heeft afgestemd op een specifieke doelgroep die graag midden in de stad wilde wonen, maar tegelijkertijd op zoek was naar een dorpse vertrouwdheid met hun directe burens. Bij het ACA-complex is het binnenterrein ontworpen als exclusieve ontmoetingsplek voor de omringende flatbewoners en is aan de bewoners gevraagd te komen helpen bij de aanleg teneinde de anonimiteit tussen burens te doorbreken. Bij De Punt staat het sociale proces voorop. Er is geen eindbeeld voor de fysieke inrichting. Telkens als een sponsor materiaal (plantjes, bouw materiaal) doneert, chartert de buurtwerker buurtbewoners om er iets mee te doen. Zo veranderde een braakliggend stuk niemandsland in de tuin van de buurt, waar een stukje van het buitenleven van de buurtbewoners zich afspeelt.

De heterogeniteit in achterstandswijken hoeft geen belemmering te zijn voor een aangename woonomgeving wanneer er gezorgd wordt voor voldoende diversiteit aan overgangsgebieden tussen openbare en private ruimte. Door dit te faciliteren kan de gemeente het ideaal van de gemengde buurt combineren met de behoefte van bewoners aan minder heterogeniteit en meer gelijkgestemden in hun directe woonomgeving. In dit artikel hebben we drie strategieën besproken om dit te bereiken: collectiviseren (Le Medi), toe-eigenen van de publieke ruimte (ACA) en tijdelijk gebruik als ontmoetingsplek (De Punt). Deze overgangsgebieden vereisen adequaat toezicht en beheer door kleinschalige private partijen, want het is geen open ruimte meer voor iedereen. De gemeente zal de andere producenten van publieke ruimte en met name marktpartijen daar veel meer bij moeten betrekken. Le Medi laat zien dat deze goede ontmoetingsplekken kunnen maken met uitstraling voor de buurt.

Literatuur

Aedes

Antwoord aan de samenleving
31 januari 2007

Bergen, M. van, P. Vollaard

Hinder en ontklontering; architectuur en maatschappij in het werk van Frank van Klingeren
Rotterdam, Uitgeverij 010, 2003

Biemans, R., K. Keijzer

Onderhoud als investering voor de toekomst! Openbare ruimte moet weer ieders bezit worden! Groen als levende medestander tegen onverschilligheid
Creatief Beheer, www.creatiefbeheer.nl (geraadpleegd op 10 november 2006)

Bijlsma, L.

Nieuwe pleinen in de stad
2008 (www.archined.nl/en/news/nieuwe-pleinen-in-de-stad)

Blokland-Potters, T.V.

Het sociaal weefsel van de stad. Cohesie, netwerken en korte contacten
Den Haag, Dr. Gradus Hendriks Stichting, 2006 (oratie)

Blokland-Potters, T.V.

Oog voor elkaar. Veiligheidsbeleving en sociale controle in de grote stad
Amsterdam, AUP, 2009

CBS

Veiligheidsmonitor Rijk 2008. Tabellenboek
Voorburg, CBS, 2008a

CBS

Jaarrapport integratie
Voorburg, CBS, 2008b

Creatief Beheer

Paradijs Le Medi
www.creatiefbeheer.nl
(geraadpleegd op 20 december 2005)

Dijk, J. van, R. Manchin e.a.

The burden of crime in the EU. Research report: A comparative analysis of the European Survey of Crime and Safety (EU ICS 2005)
Brussel, Gallup Europe, 2007
<http://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=58859>

ERA Bouw

Wonen waar de zon altijd schijnt. Le Medi. Procesverslag
Rotterdam, Com.Wonen, ERA Bouw, Woonbron, 2008

Gemeente Rotterdam

Veiligheidsindex 2010
www.hetccv.nl/dossiers/
Veiligheidsmonitor/
Rotterdam+-
+Veiligheidsindex+2010

Gemerden, E. van, H. Staats

Ontwerp en sociale veiligheid. Eindrapportage. Een onderzoek uitgevoerd in opdracht van het ministerie van VROM
Leiden, Universiteit Leiden, 2006

Gijsberts, M., T. van der Meer e.a.

Vermindert etnische diversiteit de sociale cohesie?

In: *Betrekkelijke betrokkenheid.*

Sociaal en cultureel rapport 2008, Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau, 2008

Hajer, M.A., A. Reijndorp

Op zoek naar nieuw publiek domein. Analyse en strategie Rotterdam, NAI uitgevers, 2001

Hamers, D.

Behoeftte aan geborgenheid. Een verkenning van de maatschappelijke achtergronden van afgeschermd wonen in Nederland Ruimte en Planning, nr. 4, 2007a, p. 65-72

Hamers, D.

Stadsgezichten

In: W. Derksen (red.), *Kijkend naar Nederland*, Rotterdam/Den Haag, NAI/ Ruimtelijk Planbureau, 2007b, p. 25-34

Hamers, D., M. van Middelkoop

Seeking shelter rather than security – The socio-economic causes of the recent popularity of enclosed residential domains in the Netherlands (in voorbereiding)

Hamers, D., K. Nabielek e.a.

Afgeschermd woondomeinen in Nederland, Den Haag/Rotterdam, Ruimtelijk Planbureau/NAI uitgevers, 2007

Hendriks, M.

Gelukkig werd dit geen blanke wijk

AD Rotterdam, 15 mei 2009

Jonker, K.

'Mediterraan' wonen

AD Rotterdam, 1 november 2008

Krijnen, R.

Doe mee in Overvecht! Van binnen naar buiten. Bewoners nemen het heft in handen

Gemeente Utrecht, 2008

Kromwijk, M., R. Scherpenisse

Wonen moet meer van mensen worden. Ofwel: bouwen aan de corporatie van de 21ste eeuw Building Business, mei 2003

Latten, J., H. Nicolaas e.a.

Concentratie allochtonen toegenomen

Voorburg, CBS, 2004

Lofland, L.H.

The public realm, exploring the city's quintessential social territory

New York, Aldine de Gruyter, 1999

Lohof, S., A. Reijndorp (red.)

Privé terrein. Privaat beheerde woondomeinen in Nederland Rotterdam, NAI uitgevers, 2006

Meier, S.

Le Medi: mediterranean gevoel te koop in Rotterdam. Over de aantrekkingskracht van gethematiseerde woningbouw voor de nieuwe stedelijke middenklasse Sociologie, jrg. 5, nr. 2, 2009, p. 277-299